

Круглий стіл “Методологічні та методичні аспекти соціологічного дослідження громадянського суспільства в Україні”

Логіка традиційних концептуальних аргументацій щодо теми формування громадянського суспільства виявляє свої обмеження й увиразнює дефіцит знання про природу й особливості громадянської активності у перехідних суспільствах. Для з'ясування теоретико-методологічних та прикладних аспектів вивчення громадянського суспільства в Інституті соціології НАН України започаткували та виконують науково-дослідницьку роботу “Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні”, що продовжує попередні дослідження установи.

24 травня 2019 року в конференц-залі Інституту соціології НАН України відбувся круглий стіл, на якому відповідальні виконавці зазначеної вище науково-дослідницької роботи презентували своїм колегам поточні результати власних досліджень у її рамках. Оприлюднюємо виступи учасників цього круглого столу для ширшого загалу.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Громадянське суспільство за доби кризи демократії: український досвід у глобальних імплікаціях

Соціологічний підхід до проблематики громадянського суспільства в Україні зумовлює історичне розуміння особливостей розвитку громадянської

активності, визнання її соціально конкретного характеру. У цьому сенсі громадянське суспільство як соціальна практика завжди “вкорінене” у певний контекст — соціокультурний, політичний, національний та ін. Водночас визнання національних особливостей громадянського суспільства не виключає впливів глобальних або принаймні макрорегіональних трендів суспільно-політичного розвитку. Наприклад, сучасна хвиля популярності політичного популізму у США та Європі є одним із таких виразних трендів.

Особливості громадянської активності в Україні від кінця 1980-х років є відмінними у багатьох аспектах від сучасного стану вітчизняного громадянського суспільства та викликів, що стоять перед ним вже після Євромайдану 2013–2014 років. До того ж у сучасному глобальному світі практики громадянського активізму занурені у нові умови та можливості цифрових технологій і комунікацій, які були відсутні ще тридцять років тому. Сучасні громадянські практики, нові мережеві об’єднання та солідарності дедалі частіше не пов’язані з формальними критеріями належності громадян до неурядових організацій (НУО). Іншою особливістю сучасного розвитку громадянського суспільства, зокрема вітчизняного, є підвищена увага до проблематики справедливості, доброчесності та цивільності у різних її вимірах, тобто того семантичного змісту, що містився і в історичній концепції громадянського суспільства, але не був сповна розкритий, особливо у пострадянських практиках. Актуалізуються соціальна мета, спрямованість та ціннісні орієнтири громадських ініціатив та рухів.

Є ще одна, вже частково згадувана, обставина сучасного глобального контексту громадянського активізму. Йдеться про кризу того ціннісно-інституціонального континууму, який історично пов’язаний із формуванням модерного громадянського суспільства і є найбільш сприятливим для розвитку його практик, а саме режиму ліберальної демократії. І видасться закономірним, що відродження ідеології громадянського суспільства хронологічно припало саме на період світового підйому ліберальної демократії від кінця 1980 років з такими його маніфестаціями, як демократичні антикомуністичні революції у Східній Європі, включно з рухом за державну незалежність України, та антиавторитарні трансформації в Латинській Америці, Азії та Африці — так звана “третя хвиля” демократизації.

Однак від початку 2000-х, особливо після світової фінансової кризи 2008 року, починається процес поступового спаду світової демократизаційної динаміки. У 2019-му, згідно з дослідженнями “Freedom House”, згорання показників політичних прав і громадянських свобод у світі є “послідовним і загрозливим”¹. Почасти це пов’язане з глобальним зсувом балансу влади на користь авторитарних режимів, зокрема Китаю, та напруженими викликами для демократії від зростання масових настроїв невдоволення, спричинених зростанням економічної нерівності та втратою особистих статусних позицій для багатьох людей у США та Європі. Одним із чин-

¹ *Democracy in Retreat. Freedom in the World 2019*. Отримано з: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>.

ників кризи європейської ліберальної демократії та зростання політичного впливу популізму стали також потужні хвилі міграційних процесів з Азії та Африки. Інститути ЄС великою мірою виявилися неготовими до масштабів цих нових викликів. Це дає привід для деяких експертів стверджувати про докорінні зміни самої демократії як суспільного укладу. Наприклад, Іван Крастев вважає, що сучасна демократія втрачає свої інституціональні можливості щодо інклюзії та захисту меншості й перетворюється радше на політичний режим “стривоженої більшості”¹. Ерозія демократичних інститутів та суспільне невдоволення формують живильний ґрунт для зростання політичного впливу популізму в багатьох регіонах.

Причини підйому популізму в сучасному світі є різнобічними. Американські дослідники Р.Інглгард та П.Норрис² окреслюють два такі чинники: 1) економічні небезпеки, зростання нерівностей та соціальних депривацій як наслідки ґрунтовних змін у виробничих силах та суспільствах пост-індустріальної глобальної економіки та 2) зворотна культурна реакція (*cultural backlash*) на глобальні культурні зміни, що загрожують традиційним цінностям і світоглядним настановам більшості. На рівні політичної поведінки та електорального вибору людей різнобічні чинники популізму, зокрема соціально-економічний і ціннісний, поєднуються, посилюючи один одного. І ця динаміка впливає також на особливості практик сучасного громадянського активізму та нові концептуальні акценти звучання самої ідеології громадянського суспільства.

Вплив популістського чинника на особливості розвитку та стану громадянського суспільства є складним і неоднозначним. З одного боку, політичний популізм активно використовує моделі публічної мобілізації, властиві для практик громадянського активізму. Понад те, популістські політичні партії та організації громадянського суспільства діють на одному полі публічної політики і конкурують одне з одним як політичні актори. З іншого боку, популістська політика, що апелює до традиційних цінностей, представництва та захисту інтересів більшості, орієнтується на державний патерналізм у соціально-економічній царині й тяжіє до декларативно простих політичних рішень у поєднанні з критичною риторикою щодо еліт і неоліберальної глобалізації, є зазвичай антиліберальною. Антиліберальний популізм, що також часто підігріває радикально-націоналістичні та ксенофобські суспільні настрої, піддажує ціннісні основи громадянського (цивільного) суспільства у принциповому аспекті щодо визнання і поваги до відмінностей. Адже популістська ідеологія у своєму прагненні до монопольного представництва волі народу оперує поняттями “народ” чи “нація” як монолітними гомогенними сутностями, що не залишають місця плюралізму, відмінностям та свободі вибору. Натомість ліберальна демократія і громадянське суспільство — це системи, які історично утворені та ефективно

¹ Krastev, I. (2017). *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

² Inglehart, R. F., Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the Rise of Populism. *Economic Have-Nots and Cultural Backlash (July 29)*. HKS Working Paper No. RWP16-026. Available at: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2818659> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>

діють саме за умов плюралізму — чи то у конкуренції з прозорими процедурами та правилами на вільних виборах різноманітних політичних партій, чи у формі добровільних об’єднань і представництв громадян з різними цінностями та інтересами.

Сучасна соціокультурна динаміка великою мірою трансформує традиційні політичні поляризації. Замість звичних понять політично “правого” і “лівого” партійних спектрів актуалізується розподіл поміж традиціоналістським консервативним і модерним ліберальним із їхніми різними ціннісними артикуляціями у відповідних суспільно-політичних дискурсах. На місце класичної партійної політичної боротьби між “правими” і “лівими” приходять “культурні війни”¹ чи радше виявляється, що справжні сенси сучасної політичної боротьби дедалі частіше втілюються у маніфестаціях культур, цінностей та ідентичностей. Ціннісний конфлікт поміж інклюзивним лібералізмом і консервативним популізмом ускладнює не лише сенси політичних поляризацій, а й саму ідеологічну ідентифікацію акторів публічного політичного простору. В сучасних концептуалізаціях громадянського суспільства актуалізуються методологічні питання його визначення, сутнісних ознак та ціннісних критеріїв громадянського активізму, проблематика реального і добродесного vs “поганого” громадянського суспільства, реальних vs імітаційних, штучно створених НУО.

Є й інші важливі, зокрема у вітчизняному контексті, питання. Чи здатне громадянське суспільство ефективно протистояти хвилі політичного популізму? Яку соціальну роль виконують громадські організації — соціального резерву та “приводних ременів” популістичних політичних партій, чи навпаки, ефективного “захисного щита” проти спокус популізму? На останнє питання почасти дає відповідь сучасна масштабна аналітична праця, в якій було використано результати кількох хвиль Європейського соціального дослідження (ESS) з охопленням 60 000 респондентів у 17 країнах та кількох хвиль подібного порівняльного опитування у Латинській Америці (Latin Barometro), що поширюється на найбільші країни континенту². Результатами цього дослідження є висновки про те, що належність респондентів до організацій громадянського суспільства і профспілок зменшує імовірність їхнього голосування за популістські політичні партії. Самі дослідники по-різному інтерпретують ці важливі статистичні кореляції, називаючи кілька можливих чинників: по-перше, громадські асоціації забезпечують своїм членам певну політичну ідентифікацію і можливості політичної участі, слугуючи певним якорем на мінливому полі суспільної політики; по-друге, організації громадянського суспільства розвивають імунітет проти популізму через індивідуальний досвід суспільної відповідальної участі; нарешті, по-третє, непрямым свідченням захисних функцій громадських організацій, зокрема профспілок, проти популізму є й те, що у країнах, де по-

1 Ibidem.

2 Boeri, T. et al. (2018). *Populism and Civil Society. IMF Working Paper*. Отримано з: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/WP/2018/wp18245.aspx>

пулісти мають політичний успіх, розвиток та щільність профспілкових об’єднань є меншими¹.

Імплікації сучасної соціокультурної динаміки, зокрема зростання впливу політичного популізму на вітчизняні реалії та досвід громадянського суспільства мають свої особливості. Останні полягають, по-перше, у складніших конфігураціях співвідношення між політичним популізмом і практиками громадянського активізму; по-друге, виклики популізму в Україні є більш небезпечними й несуть більше ризиків для все ще неусталеної демократії з огляду на сучасні обставини російсько-української війни та потужні інформаційні впливи сусідньої держави-агресора.

Великою мірою вітчизняний політичний процес, а також більшість політичних партій були й залишаються популістськими. Однак сучасні можливості інформаційних технологій та ресурсний потенціал соціальних мереж здатні робити популістський політичний вплив вирішальним і домінуючим, а відтак загрозливим для подальшого існування країни. Іншою особливістю вітчизняної ситуації є переважання суспільних патерналістських та конформістських настроїв більшості населення (“аморальної більшості”, за влучним визначенням Є.Головахи). Фактично громадянське суспільство країни навіть у період піднесення громадянської активності та потужної хвилі волонтерства з 2014 року — це все ще демографічна меншість (до чверті активного населення), але суспільно активних та відповідальних громадян.

Нові виклики для вітчизняного громадянського суспільства з боку дедалі більшої хвилі політичного популізму пов’язані з розвитком його потенціалу “захисного щита” через набуття досвіду у практиках суспільної активності для багатьох громадян. Адже популістська політична риторика може бути успішною, створюючи лише ілюзії поновлення соціальних зв’язків в ситуаціях кризи та війни. Натомість практична суспільна активність у різних мережах громадських об’єднань здатна протистояти популізму через формування не ілюзорних, а реальних горизонтальних зв’язків та інклюзивних форм солідарності. Формування раціональної критичної свідомості громадян та їхніх відповідальних суспільних настанов через суспільну практику — це інша важлива функція громадських об’єднань. І нарешті, протистояння інформаційним фейкам у режимах постправди, що є ефективними механізмами як популізму, так і війни Росії проти України, становить одне з важливих завдань у контексті актуальної нині просвітницької місії вітчизняного громадянського суспільства.

¹ Ibidem.

АНАТОЛІЙ РУЧКА,

доктор філософських наук, головний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, Київ

Політико-громадянські цінності як складова ментальності населення сучасної України

Колись (1999 року) американський політолог Л.Даймонд стверджував, що демократичну систему можна вважати консолідованою тоді, коли її підтримують 70% дорослого населення, а питома вага тих, хто її не підтримує, не перебільшує 15%. Вітчизняні соціологічні дослідження свідчать, що частка прихильників демократії, які її підтримують так чи так в сучасній Україні, не сягає тих 70%, що, за Даймондом, мають гарантувати стабільність демократії у країні. Отже, на сьогодні в Україні демократія все ще не є консолідованою. Один зі значимих її чинників, а саме рівень громадянської культури населення досі ще не є оптимальним, щоб забезпечувати на належному рівні підтримку демократії. На додаток до цього демократичні інститути та практики в умовах економічної рецесії та воєнних дій на Сході країни, мабуть, не можуть бути високоефективними відносно демократичної консолідації українського соціуму.

Попри те за цих обставин питання демократії та громадянства не знімаються з порядку денного. Ба більше, наприклад, феномен громадянської ідентичності нині стає ще гострішим. Так, за моніторинговими даними Інституту соціології НАНУ, якщо 2006 року на запитання “Ким Ви себе першою чергою вважаєте?” 52% опитаних відповіли, що вони першою чергою є громадянами України, то 2018-го так відповіли 57%. Цікаво, що серед опитаної молоді (18–29 років) вважали себе першою чергою громадянами України у 2006-му 59%, а у 2018-му — 66%. Тобто загалом громадянська ідентичність українців із часом зростає, але не так швидко, як хотілось би.

Громадянська ідентичність є ключовим елементом українського громадянського суспільства. Звідси формування громадянської ідентичності українців стає сьогодні найважливішим завданням вітчизняної системи освіти та громадянсько-патріотичного виховання. Саме освіта і виховання мають сприяти — особливо серед молодих українців — усвідомленню себе громадянами України, а також їхній активній участі в житті суспільства.

Формування громадянської ідентичності тісно пов'язане із формуванням громадянської компетентності. Під громадянською компетентністю ми розуміємо сукупність відповідних знань, умінь і здатностей, які дають змогу індивідові активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки в демократичному суспільстві. В науковій літературі

вирізняють такі царини вияву громадянської компетентності: пізнавальна сфера; соціально-політична і правова; соціально-економічна; моральна. У всіх цих сферах відбувається формування і реалізація певних ціннісних орієнтирів громадян.

Далі зосередимо увагу на динаміці та ієрархії політико-громадянських ціннісних орієнтирів наших громадян упродовж 2014–2018 років. У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАНУ використовувався такий каталог політико-громадянських цінностей: “Державна незалежність України”, “Демократичний розвиток країни”, “Свобода слова”, “Соціальна рівність”, “Індивідуальна самостійність”, “Національно-культурне відродження”, “Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “Демократичний контроль владних структур”, “Можливість підприємницької ініціативи”, “Участь у політичному житті”. Респондентам пропонували оцінити важливість особисто для них позицій цього каталогу цінностей за 5-бальною шкалою: де 1 бал — “зовсім не важливо”, 2 бали — “радше не важливо”, 3 бали — “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали — “радше важливо”, 5 балів — “дуже важливо”. За період 2014–2018 років агрегований індекс цих цінностей суттєво знизився: якщо 2014-го він дорівнював 3,91 бала, то 2018-го — 3,50 бала.

У 2014 році агрегований індекс першої тріади політико-демократичних цінностей (“Державна незалежність України”, “Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “Демократичний розвиток країни”) становив 4,22 бала. Агрегований індекс останньої тріади політико-демократичних цінностей (“Демократичний контроль владних структур”, “Можливість підприємницької ініціативи”, “Участь у політичному житті”) дорівнював тоді 3,47 бала.

У 2018-му агрегований індекс першої тріади політико-демократичних цінностей (“Державна незалежність України”, “Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “Демократичний розвиток країни”) становив 4,17 бала. Натомість агрегований індекс останньої тріади політико-громадянських цінностей (“Демократичний контроль владних структур”, “Можливість підприємницької ініціативи”, “Участь у політичному житті”) — 3,47 бала.

Отже, за першими та останніми тріадами політико-громадянських цінностей думки опитаних громадян упродовж 2014–2018 років суттєво не різнились. Але в цілому (за каталогом із десяти політико-громадянських цінностей) спостерігалось суттєве зниження за даний період їхнього агрегованого індексу. Це означає, що в ментальності наших громадян відбулася певна (відносна) девальвація змісту даного каталогу політико-громадянських ціннісних орієнтирів. Причина цього полягає, найімовірніше, в економічній рецесії в країні та у воєнних діях на її Сході.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, виконувач обов’язків завідувача відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Проблема соціологічних вимірів громадянського суспільства в Україні

Я би хотів спинитися на проблемі соціологічних вимірювань громадянського суспільства, а саме на його поведінкових показниках. Існує суперечність між наявним ступенем концептуалізації громадянського суспільства, особливо у вітчизняній соціальній науці, і новими проявами та маніфестаціями реальних практик добровільної та самоорганізованої активності. Очевидно, що два потужні вибухи громадської протестної активності у періоди 2004–2005 та 2013–2014 років, різьблені піднесення та розвиток волонтерства, добродійності та солідарності у період загострення збройного конфлікту на Донбасі, роль соціальних мереж у виборчих кампаніях показують, що всі ці процеси суспільної самоорганізації потребують не лише осмислення, а й емпіричного коригування у виявленні його ціннісних та поведінкових форм.

Адже будь-яка активність може бути конструктивною або деструктивною стосовно розвитку громадянського суспільства. І коли ми фіксуємо будь-яку поведінку громадсько-політичного характеру, мимоволі до проявів громадянського суспільства ми можемо помилково приписати акції, які зумовлені фінансовим заохоченням з боку політичних сил або ж адміністративним тиском влади. Також потрібна перевірка того, наскільки новітні форми активності, зокрема у соціальних мережах, можуть претендувати на роль визначальних у розвитку громадянського суспільства, порівняно із традиційними.

У нас склалася ситуація, коли у публічній царині є певна кількість ефективних волонтерських та громадських об’єднань і водночас безліч формально зареєстрованих громадських організацій (більш як 80 000 у 2018 році) з мільйонним членством. Наприклад, за поданими до Державної служби статистики України наприкінці 2016 року звітами громадських організацій та їхніх місцевих осередків, які перебували тоді на обліку, чисельність їхніх членів становила 24,4 млн осіб. І якщо поділити цю кількість членів на кількість зареєстрованих організацій, то виходить, що у середньому в одній громадській організації має бути близько 320 членів.

Зрозуміло, що ці цифри є сумнівними. Саме це змусило у черговому опитуванні лідерів громадських організацій, яке провів фонд “Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва” у лютому 2019 року ($N = 84$), поставити

запитання: “На Вашу думку, яка мінімальна кількість осіб потрібна для ефективного функціонування громадської організації?” Виявилось, що майже половина опитаних (а саме 41 респондент) вважають оптимальною кількість членів організації до 20 осіб. Менш як половина (38 респондентів) зазначили, що це залежить від специфіки діяльності організації.

Насправді, попри зростання кількості зареєстрованих громадських об’єднань, кількість людей, залучених до роботи організацій, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, за якими членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України. Зважаючи на цей невеликий відсоток ми змушені аналізувати членство у цілому. Натомість аналіз різновидів членства є неможливим з огляду на слабку статистичну наповненість членства кожного типу громадської організації. Ідею скористатися об’єднаним масивом моніторингового дослідження я відкинув, оскільки йдеться про надто тривалу часову тяглість (з 1994 року) кожного членства, а це навряд чи буде коректним щодо аналізу такого специфічного показника.

Якщо взяти критерій активного/неактивного членства, то наявні дані Всесвітнього дослідження цінностей за 2011 рік стосовно України показують, що активними членами такого роду організацій є мізерна кількість населення: найбільше активних членів зафіксовано щодо релігійних та церковних організацій — 4,3%, а також спортивних або дозвіллевих — 3,7%. Отже, за таким критерієм проблематично аналізувати ціннісний портрет активістів громадянського суспільства через знову ж таки недостатню кількість респондентів.

Але навіть критерій активності теж має відносне значення, оскільки кожна людина має різне розуміння власної активності. Дані Європейського соціального дослідження, коли ще Україна брала участь у проєкті, також показали мізерну кількість українців, які залучені до регулярної громадської діяльності: близько 5% респондентів вказали частоту залученості не менш як раз на місяць.

Таким чином, соціологічні вимірювання участі населення України в громадських організаціях за типом об’єднання, ступенем активності та частотою залученості у роботу об’єднань показують малу питому вагу громадянського активізму для ґрунтового статистичного аналізу.

Однак, гадаю, що не лише членство у громадських організаціях є надійним соціологічним показником розвитку громадянського суспільства. Адже громадянське суспільство відтворюється також через конфігурацію різних форм індивідуальної та групової поведінки, які є втіленням прагнення активної частини населення здійснювати суспільно-політичні перетворення та бути соціальною основою громадянського суспільства, створюючи позитивний ефект навіть у разі досягнення короткострокових цілей.

Ідеться про ті форми політичної участі чи громадської активності, які є відображенням громадянських практик як сукупності відтворюваних, постійних та усталених дій. З методичного погляду, виокремлення таких поведінкових форм можливе шляхом виявлення конфігурації чинників, які спрямовані на громадянські цінності та демократичні орієнтації, а отже,

прогнозувати, що в майбутньому вони зможуть впливати на демократизацію перехідного суспільства.

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Громадянська активність у суб’єктивному вимірі: суб’єктивність чи агентність?

Наявність високої соціальної рухливості, нестабільності, плинності (за висловом З.Баумана) вже тривалий час констатують суспільствознавці в усьому світі, а для нашої країни ця констатація є особливо актуальною. В цій ситуації концептуальне опанування будь-якого соціального явища вимагає, на мою думку, його розгляду: 1) в русі (динаміці, змінах); 2) у трьох вимірах соціального існування, зазвичай позначуваних як макро-, мезо- та мікро-рівні. Явище *громадянської активності* тут не є винятком, і саме така рамка концептуальних очікувань має вможливити бачення його в усій процесуальності та об’ємності.

Найчастіше про громадянську активність говорять саме виходячи з *макроперспективи*. Це громадські рухи, ініціативні групи, добровільні суспільні об’єднання, правозахисні недержавні організації, акції протестів, демонстрації, петиції й т. ін. — все те, що уявлюється на суспільному тлі, особливо в періоди динамічних суспільних змін.

Звернення до *мезорівня* громадянської активності акцентує увагу на тих соціальних діях і практиках, що утворюють повсякденну тканину громадянської активності. Це практики взаємодії як усередині громадянських утворень, так і в їхніх стосунках з державою і владою.

Наразі ж у фокусі нашої уваги буде останній з названих вимірів — *мікрорівень* громадянської активності, який часто розглядають як соціально-психологічний, психологічний, суб’єктивний. Хоча до цих позначень можна висунути певні питання, але зрозуміло, що завданням є прояснити, що відбувається у внутрішньому світі людини, яка вдається до громадянської активності; що стає поштовхом до відповідних дій чи практик; як вони виникають, розгортаються і припиняються (динамічний зріз).

В якості *методологічної бази* для відповідної концептуалізації я оберу, як завжди, *парадигму складності (complexity theory)*, відому також під різними іменами — як теорія хаосу, теорія катастроф, теорія самоорганізації, синергетика чи нелінійна теорія. В усіх цих назвах закодований той акцент, який властивий різним модифікаціям даного підходу. Найбільш незрозумілою в нашому дискурсивному полі виявилася назва “синергетика”, хоча

вона вказує лише на ту здатність до спонтанних узгоджених (когерентних) дій, яку демонструють у кризові моменти елементи нелінійних систем, зокрема й соціальних. Найпоширенішою на даний момент є назва “парадигма складності”, що вказує на необхідність відійти від простоти лінійних поглядів на динаміку складних систем і побачити їх в оптиці неочікуваних ефектів складності та нелінійності.

Complexity theory — це метатеоретична пропозиція, яка має свої адаптації практично в усіх дисциплінарних полях. У річищі наших міркувань про громадянську активність цей методологічний підхід дасть нам змогу побудувати той макросоціологічний контур, у якому буде реалізовано поставлене завдання мікрорівневого порядку.

З погляду близьких мені концептуалізацій соціального в рамках окресленого методологічного підходу треба вирізнити *два механізми соціальних змін* — *організаційний та самоорганізаційний*. Якщо перший є досить звичним для нас і пропонує моделі проектного, цілеспрямованого перетворення суспільного устрою, то другий вказує на наявність емерджентних якостей у нелінійних соціальних системах, а звідси — здатності цих систем до самоактивності, спонтанного утворення певних самоорганізаційних соціальних структур. Саме останні становлять основу самоорганізаційного механізму перетворення та утримання соціального порядку. Особливо це стосується соціальних змін у кризових ситуаціях, коли хаотизується і руйнується попередній соціальний устрій.

Перейти до розгляду завдання концептуалізації мікрорівневих проявів громадянської активності нам допоможе питання: як втілюється дія цих двох механізмів соціальних змін — організаційного та самоорганізаційного — в діях і практиках окремих людей? А особливо інтригує питання — як ця самоактивність макрорівневих структур пробивається крізь бар’єр рефлексійності, спрямованості на власний інтерес та наявні цінності окремих особистостей? Яким чином уможлиблюється те, що вони стають провідниками цієї понадособистісної макроактивності, іноді всупереч тим раціональним виборам, які прогнозує, скажімо, теорія раціонального вибору? Останні вибори Президента України — квітня 2019 року — є яскравим прикладом того, що таке можливе й у великих масштабах. Жодні спроби невеликої групи інтелектуалів із їхньою рефлексією раціонально переконати людей у нераціональності їх вибору результату не дали, а може навіть спрацювали протилежним чином. Підкреслимо, що участь у виборах — це теж прояв громадянської активності. Як пояснити такий її розворот в рамках обраного підходу? Що за тип активності при цьому демонструвала значна частина електорату?

Поняттями, що на мікрорівні відповідатимуть макрорівневим механізмам соціальних змін — організаційному та самоорганізаційному — оберемо поняття *суб’єктності та агентності*. Це два типи соціоперетворювальної активності людини, які різняться за принциповими відмінностями. Хоча поняття суб’єктності має свою довгу і неоднозначну смислову історію, починаючи принаймні від Гегеля, Вебера, Леві-Строса й до сучасних дискурсів, ми розумітимемо його в найширшому сенсі, який випливає з протиставлення “Суб’єкт — Об’єкт”. У такому разі громадянська суб’єктність — це

справді раціональна, цілеспрямована дія, що має на меті зміни в соціальному та державному устрої. Саме суб’єкт може тут вважатися автором відповідних змін. Суспільство і держава в цьому контексті виступають як об’єкт докладання активності.

Натомість поняття *агентності* покликане “втягнути” в себе речі, дещо складніші й, може, навіть екзотичні для усталеного соціологічного дискурсу. В активний обіг це поняття увів П.Бурд’є, який використовував його у комплексі таких понять, як структури, габітус, практики, соціальний простір, соціальні поля, різні форми капіталу. Бурд’є цікавило перш за все питання самовідтворення соціальних структур, що виникають і латентно існують в різних соціальних полях. Будучи габітуально вкоріненою в ці структури (завдяки власній історії та біографії), людина несвідомо відтворює їх у своїх практиках, виступаючи агентом цих структур. Ці практики є позарефлексійними, хоча, за потреби, люди знаходять своїй дії чітке раціональне пояснення, виправдовуючи свої вибори.

Але, на відміну від Бурд’є, нас цікавитиме не та агентність, що працює на збереження усталених структур, а та, що націлена на перетворення і спонтанну (самоорганізаційну) появу нових структур в моменти соціальної кризи. Як це виглядає і як працює?

Про громадянську активність у форматі суб’єктності в моменти соціальної кризи ми не скажемо нічого нового — це та сама усвідомлена, раціональна дія, спрямована на подолання кризи. Така активність спирається на інтелектуально забезпечені інструменти зміни соціального порядку. А от громадянська активність у вигляді агентності тут виглядає справді досить екзотично. Вона стає провідником тієї самоорганізаційної макроактивності, що її демонструють нелінійні системи в момент кризових зламів. Теорія складності стверджує — в надрах таких систем (на момент кризи хаотизованих) з’являються можливості утворення нових порядків. Цих можливостей кілька, вони не довільні, а закладені в самих властивостях системи. В разі соціальних систем — у їхній соціокультурній історії. Громадянська активність у вигляді агентності в такому разі є провідником однієї з таких можливостей. Людина, що стає агентом цих структур-можливостей, відчуває раптове “перемикання” своєї ідентичності. В неї виникає відчуття глибокої ідентифікації з тим станом суспільства, якого немає, але яке може бути, з тим ідеальним виходом з кризи, який вона інтуїтивно відчуває. І ця людина раптом набуває впевненості в тому, що саме так має бути і саме цей новий порядок є єдино правильним виходом для суспільства зі стану кризи, й починає активно діяти в напрямі реалізації такої можливості.

Звісно, як суб’єктність, так і агентність рідко зустрічаються в чистому вигляді. Щоб окреслити їхню сутність більш наочно, наведу кілька прикладів з недавньої громадянської історії України. Розгляньмо приклади чистої агентності, агентність + суб’єктність та чисту суб’єктність. Найцікавішим тут буде той соціоперетворювальний ефект, який така активність спричиняє.

Чисту агентність можна певною мірою ототожнити з харизмою. Якщо харизма — це, за визначенням, богонатхненність, то агентність — натхненність можливим майбутнім суспільства. Найчастіше її виявляють люди рад-

ше емоційного, ніж інтелектуального типу. Це такі собі жани-д’арк свого часу. Яскравим прикладом нашої недавньої історії може бути Володимир Парасюк з його натхненною полум’яною промовою на Майдані в 2014 році. За свідченнями учасників тих подій, ця промова додала людям рішучості йти до кінця і навіть на штурм президентської адміністрації. Як правило, така активність може стати поштовхом до руху змін у певному напрямі, таким собі “чорним лебедем”, що й трапилося у випадку Парасюка. Але далі цієї досить короткої і навіть ефективної активності справа у випадку чистої агентності не йде. Доля історичної Жани-д’Арк всім відома. Але той поворот соціальної історії, який під її впливом відбувається, часто виглядає досить серйозним.

Більш вагомою в плані впливу на суспільні процеси є агентність, поєднана із суб’єктністю. Тут можна навести багато прикладів з історій наших волонтерів. Більшість із них були розчаровані тим, як було знівельовано перемогу Помаранчевої революції, і мали чітке рішення ніколи більше в таких подіях участі не брати. Яскравий приклад — відома волонтерка Леся Литвинова. У 2013 році вона чекала на четверту дитину і вважала, що саме сімейні цінності в неї вийшли на перше місце. Але почалася Революція Гідності, вона один раз прийшла на Майдан і залишилася там до кінця. Це типово для багатьох волонтерів — прийшли на кілька годин і залишилися на п’ять років. Таке рішення приходить раптово, спонтанно, і що важливо, — безповоротно. Це і є початок дії агентності, раптове переключення цінностей та ідентичності. Після початку військових дій на Сході країни Леся Литвинова з місячною дитиною на руках організувала знаменитий центр з прийому біженців на Фролівській, 9. З невеликою групою помічників вони робили неймовірну роботу — приймали, годували, одягали, шукали житло, лікували людей, які тікали від війни — часто в тому, в чому були. І тут вже працювала та сама раціональна суб’єктність, чіткість і продуманість, без якої цю величезну роботу просто неможливо було зробити. Окремі організаційні зусилля були спрямовані на те, щоб залучити до цього киян, закликати допомагати хто чим може. І це волонтерам вдалося. Державної допомоги не було ніякої, інститут соціального захисту, по суті, був замінений цими громадянськими активістами.

І нарешті, чиста суб’єктність — те, що має місце в роботі тих ГО, які в народі зневажливо називають “грантоїдами”. Часто велика видима активність цих ГО втілюється в гучних заходах, презентаціях, активності на ФБ сторінках, але вплив на соціальні зміни виявляється мінімальним. Звісно, мова не йде про ті ГО, що починали як волонтери, а потім зареєструвалися, бо це давало змогу отримувати якусь допомогу від держави чи у вигляді грантів.

ІРИНА БЕКЕШКІНА,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Українське громадянське суспільство: самооцінка і діагностика

У незалежній Україні громадянське суспільство відіграло особливу роль. Його унікальність, якщо порівнювати з іншими пострадянськими країнами, полягає в тому, що громадянське суспільство у нас завжди було розвинене більше, ніж інші складові країни: економічні, політичні, управлінські й навіть медійні. Саме активне громадянське суспільство принаймні кілька разів спасало країну — від загрози встановлення авторитарного режиму (Помаранчева революція), від зміни проєвропейського вектора розвитку (Революція Гідності). І після агресії Росії Україна за умов повної неготовності армії та паралічу державних інституцій навряд чи змогла б відстояти свою незалежність без активізації громадянського суспільства, без волонтерського руху, добровольців на фронті, збирання коштів для армії тощо.

І надалі, після Революції Гідності громадянське суспільство не демобілізувалося (як це сталося після Помаранчевої революції), а стало активним суб'єктом перетворень, ініціюючи впровадження необхідних суспільству реформ та створення нових інституцій, делегуючи своїх представників в органи виконавчої та законодавчої влади та критикуючи дії або бездіяльність влади. Тому цілком природно, що тематика громадянського суспільства посіла одне з ключових місць в українському суспільствознавстві.

Очевидно також, що повноцінне дослідження громадянського суспільства передбачає не лише загальнотеоретичні розмірковування, а й конкретне вивчення його “зсередини”: Як бачить свою роль громадянське суспільство? Чи вважає воно себе рушієм змін? Що заважає громадянському суспільству бути впливовим і що сприяє?

І тут виникає чимало методологічних труднощів. По-перше, що, власне, ми вивчаємо? Як зафіксувати цей об'єкт для емпіричних вимірювань?

Загалом існує чимало визначень громадянського суспільства. У широкому сенсі громадянське суспільство можна визначити як будь-яку спільну активність громадян, спрямовану на реалізацію певних суспільних інтересів та цілей. Громадянське суспільство — це активне суспільство, яке виконує функцію рушія суспільного розвитку. І воно не зводиться лише до сукупності громадських організацій, бо, скажімо, коли люди блокують трасу,

домагаючись виконання закону про максимальний тоннаж вантажівок, які їдуть трасою повз їхні будинки, — це теж вияв громадянського суспільства, хоча тут немає ніякої організованої структурності.

Проте як саме, скажімо, провести опитування у цьому “активному суспільстві”, на відміну від “пасивного”?

Загалом в опитуваннях є запитання: чи вважає себе респондент долученим до активної громадської діяльності? Вже впродовж кількох років 10–12% відповідають ствердно. У вибірці у 2000 респондентів це близько 200–240 осіб. Але от ще питання: а що люди розуміють під “активною громадською діяльністю?” Скажімо, людина постійно стежить за політичними новинами, обговорює їх у соціальних мережах, регулярно ходить на вибори, а отже, вважає себе “активною”. Та чи є це активністю у сенсі саме громадянської активності, діяльності, спрямованої на зміни у суспільстві, на досягнення певних цілей? Вочевидь, ні, бо тоді взагалі всіх, хто приходить на вибори, ми б вважали “громадянським суспільством”. Тому в принципі самовизначення “займаюся активною громадською діяльністю” може бути використано як індикатор належності до громадянського суспільства, але лише в разі наявності батареї запитань, які б дали змогу визначити, наскільки це відповідає дійсності. Один з таких індикаторів справді використовують в опитуваннях — “беру участь у діяльності громадської організації”, і зазвичай тих, хто так відповідає, в опитуванні на 2000 респондентів виявляється не більш як 5%, тобто все ж недостатньо для детального аналізу. Хоча в разі достатньо великої вибірки цей показник членства в громадських організаціях можна використовувати для вивчення такого об’єкта, як громадянське суспільство.

Щоправда, при цьому слід розуміти, що в цьому разі ми вивчаємо організоване громадянське суспільство. Якщо громадянське суспільство вважати авангардом суспільства, то організоване громадянське суспільство — це авангард авангарду.

Тоді за одиницю вивчення береться громадська організація. Проте й у цьому разі ми не можемо досягти репрезентативності. Здавалося б, існує державний реєстр неприбуткових установ та організацій. Проте, по-перше, увесь список на сайті не надають; ви можете лише знайти реєстрацію тієї чи іншої конкретної організації. По-друге, цей реєстр вже давно не відповідає дійсності, оскільки включає близько 70 тис. громадських об’єднань, на обліку яких перебуває начебто 20 млн осіб. Це дуже й дуже далеко від реальних 5%, що беруть участь в діяльності НДО.

Яким же чином можна дійсно дослідити реалії громадянського суспільства? Є один простий шлях — мати справу з реальними дійовими громадськими організаціями, створюючи їх реєстр. У який спосіб? Через співпрацю з організаціями та фондами, які ініціюють масові заходи за участі громадських організацій і які можуть поділитися даними про учасників, долучитися до збирання даних при безпосередніх контактах під час заходів, пошуку в інтернеті тощо. Головне — намагатися зібрати дані про різноманітні організації — як за напрямом діяльності, так і регіонально. Звісно, такий реєстр не буде репрезентувати усю спільноту громадських організацій. Ба більше, це будуть головним чином успішні організації — які ведуть істотну

роботу, мають фінансування (значний відсоток — від міжнародних фондів), а також ті з них, що існують вже впродовж тривалого часу. Можна і справді сказати, що це — авангард авангарду. А отже, на підставі вивчення цієї групи організацій ми не можемо робити висновок про стан громадянського суспільства в цілому.

Проте, з іншого боку, для певних цілей ця група НДО цілком адекватна. Насамперед — що стосується ключових проблем впливу НДО на рішення влади. Що допомагає, а що заважає громадянському суспільству бути рушієм змін? У чому громадянське суспільство бачить своє основне завдання?

Так, наймасштабніше дослідження громадянського суспільства було проведено Фондом “Демократичні ініціативи” наприкінці 2017 та на початку 2018 року. Воно включало як загальнонаціональне опитування населення, так і експертне опитування, яке охоплювало 192 громадські організації¹.

Опитування дало досить цікаві й неочевидні результати.

Після Революції Гідності здавалося, що громадська активність в суспільстві різко зросла. Справді, представники громадських організацій зафіксували різке зростання своєї впливовості — за 5-бальною шкалою від 2,1 бала у 2013 році до 3,5 бала у 2014, хоча далі впливовість із кожним роком поволи спадала — до 3,2 бала у 2018 році. Але зросла довіра до громадських організацій, а рівень довіри до волонтерів перевищив навіть традиційно високу довіру до церкви.

Разом із тим активність населення загалом залишилася на низькому рівні. В опитуванні травня 2013 року 8,1% респондентів відповіли, що залучені до активної громадської діяльності, і в травні 2018-го показник майже не змінився — 7,4%. За даними опитування, були членами громадських організацій 4,2% у травні 2013 року і 5,2% у травні 2018-го.

Як бачимо, фактично відсоток громадян, долучених до громадської діяльності чи участі у громадських організаціях, після підйому громадської активності під час подій Революції Гідності фактично не зріс ані на відсоток. Активізація громадської активності тримається на напруженій діяльності громадських активістів, які стали витрачати на громадську роботу більше часу і сил. Слаба залученість громадян до соціальної активності, до участі у діяльності громадських організацій залишається однією з ключових проблем громадянського суспільства.

В опитуванні представників громадських організацій було запитання щодо ефективних способів впливу громадського сектору на владу. Найдієвішими було визнано: активну взаємодію із засобами масової інформації (71%), утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій (63%), звернення до світової спільноти, міжнародних організацій (60%), публічне обговорення (круглі столи, слухання) нагальних суспільних проблем та вироблення власних пропозицій для їх розв'язання (58%), делегування представників громадських організацій на державні посади (в уряді, міністерствах, органах місцевого самоврядування тощо) (54%).

¹ Див.: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>

Показово, що принаймні три способи впливу на владу, які вважаються найбільш ефективними, не є наслідком безпосередньої співпраці з органами влади, а, по суті, передбачають посередників, які й мають здійснювати тиск на владу (ЗМІ, міжнародні організації, колективний тиск об'єднань).

При цьому найменш ефективними представники НДО вважають формальні механізми: звернення до вищих владних інстанцій, судових інстанцій та співпрацю з політичними партіями.

Такий “опосередкований” вплив громадських організацій на ухвалення державних рішень (коли спочатку громадська організація повинна здобути відомість, обзавестися зв'язками в середовищі закордонних партнерів, довести, що вона може здійснювати наступ об'єднаними колективними силами тощо) докорінним чином відрізняє способи взаємодії громадських організацій в Україні від країн розвинутої демократії.

Отже, діагностика стану громадянського суспільства в Україні досить суперечлива: з одного боку, зростання громадської довіри і впливовості у суспільстві, з іншого — низька соціальна активність більшості населення. Через втрату довіри населення до майже всіх державних інституцій (за винятком армії) виник новий різновид патерналізму — покладання сподівань на громадські організації та активістів, від яких люди очікують реалізації їхніх прагнень і сподівань.

Президентські, а невдовзі й парламентські вибори створюють нові виклики й порушують нові проблеми перед громадянським суспільством. Несподіваний результат, який отримав на президентських виборах кандидат, який взагалі не був причетним ані до політики, ані до державного управління, ані до громадської діяльності, та вже очікувано високий результат партії, про яку до початку виборів не було відомо нічого, навіть про її членів, свідчить про високий запит громадян на нові обличчя і взагалі на оновлення політики. На цих парламентських виборах до списків партій та до числа кандидатів у мажоритарних округах увійшло багато активістів громадського сектору. Вочевидь, і в майбутньому парламенті буде як ніколи раніше відчутне представництво парламентарів із громадських організацій.

Як складатимуться відносини новообраної влади з громадським сектором? Деякі можливі проблеми проглядаються вже зараз. Відроджується концепція “прямої демократії” — безпосереднього впливу народу на владу шляхом референдумів, електронних петицій тощо. За такого підходу громадські організації ставатимуть просто зайвими. Чи буде майбутня влада ігнорувати організоване громадянське суспільство? Чи буде спиратися лише на “обрані”, найбільш лояльні до себе організації? Яким чином функціонуватимуть медіа, чи залишаться щось від їхньої функції “сторожового пса демократії”, чи, може, вони остаточно перетворяться на службових псів тих чи тих хазяїв?

Принаймні очевидно, що вже невдовзі у суспільстві відбудуться істотні зміни, напрям і результати яких зараз важко передбачити. І в цій ситуації різко зростає як роль громадянського суспільства, так і значення суспільних наук, які це суспільство вивчають.

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, Київ

Модифікації публічності у громадянському акті та медіа

Будь-які уявлення про громадянське суспільство цілком асоціюються з публічністю, публічною дією, відкритими ставками, але також маніфестацією, демонстрацією спільності та епатажем, непрозорими намірами, що надають цій публічності вразливості, що втримує від одновимірних оцінок імплікації громадянськості. Сучасне розуміння публічного втілення колективних та індивідуальних актів варіює, відштовхуючись від граничних конструктів класичного зразка — “простору появи” вільних громадян на площі античного поліса в Г.Арендт, публічної сфери, зорганізованої *комунікативною раціональністю* в Ю.Габермаса. І далі — через визнання інсайтів *біо-політики* (М.Фуко), “голого життя” як політичної легітимації виживання (Д.Агамбен) до розвинутої Дж.Батлер альтернативної моделі *перформативності тілесного і лінгвістичного досвіду права* в громадянській агентності. У народних зборах до публічної царини, тобто такої, що потрапляє у зоровий і акустичний фокус, неодмінно вводяться тіла, що діють і говорять спільно, чим, власне, експлікується реконфігурація публічного і приватного, спростовуючи усталені або встановлені між ними відмінності. Доречно посилатися й на латентні прояви публічності, хоч би як парадоксально це виглядало, або, точніше, прояви її наслідків і післямаку. Мається на увазі запропонований Г.У.Гумбрехтом концепт *Stimmung* (водночас всеосяжний і суб’єктивно переживаний настрій, пов’язаний з нашою залученістю в матеріальний світ). Ця перманентна присутність в атмосфері після 1945 року відчуття *нездійсненого*, коли шерег резонансних подій, які, здавалося б, мали радикально змінити і перестворити наш світ, не призводили до того, щоб це сталося в постійно тривалому теперішньому, що ми й самі переживали неоднораз, очікуючи бажаних змін. Усі ці концептуалізації стосовно дихотомії “публічного — приватного” (а саме ця роздвоєність найбільш відчутна) вписуються в невгамовний дискурс про потенційну спорідненість особистих прав і свобод із практиками народного суверенітету, — спорідненість, яка, між іншим, постійно, а останнім часом особливо, проблематизується і піддається сумніву.

Сучасну публічність навряд чи можна помислити поза медіа; всередині зведеної ними інсталяції ми всі нині перебуваємо (С.Леш). Це ті самі медіа, що постійно дають нам відсіч (якщо перефразувати Б.Латура), як ми наразі переконалися в період виборчої кампанії. Що стосується *традиційних*

медіа, то дотримання ними випрацьованих стратегій, визначених власниками чи іншими інстанціями, продукування ними “систематично спотворюваної комунікації” в термінах Габермаса, добре відомо, зокрема й на наших власних прикладах, і зовсім не сприяє організації плідного публічного дискурсу. Але річ не лишень у стратегіях. Сучасні медіа-формати доволі точно регулюють проговорювання заданої теми, що збільшує масу висловлювань з цього приводу, запускаючи механізми аутопойезиса вже неодноразово присутніх у громадській думці смислових конфігурацій, а також розгортаючи адвертисмент присутніх у медіа ідентичностей, що намагаються захопити “простір появи” цілком — принаймні на коротку мить. У німецькій інтелектуальній традиції цей самореферентний потік послань нерідко співвідносять із “говорінням” у Гайдегера — із тим чином, яким *das Man* розмовляє сам із собою, відтворюючи і продовжуючи “прилеглу комунікацію” (Н.Луман). Тобто цінністю стає сам процес комуніціювання. Не секрет, що медіа не претендують на поширення деякого уточненого знання щодо обговорюваного предмета. Проте їхня участь у встановленні суспільного клімату залишається дуже істотною, оскільки публіку вже давно привчили до “медіатизованої соціальності”.

“Прилегла комунікація”, коли до говоріння додається говоріння (Н.Больш), характерна і для *новітніх медіа, соціальних мереж*. Разом із тим вони принципово модифікують публічну сферу, зорганізуючи її тілесною взаємодією людей з онлайн гаджетами і порушуючи таємність приватного, надаючи йому трансіндивідуального вектора і комунітарного виміру. Це вочевиднюється в громадських актах, коли локальний простір появи, що виникає між людьми в їхніх претензіях до чинного соціального порядку, здатен транспортуватися у світову публічність завдяки смартфонам із виходом в інтернет, контролювати лояльне і нелояльне оточення, продукувати події.

Водночас мірою вдосконалювання кіберсистем вияскравлюються ризики генерування спільнот “програмувальників” і “програмованих”, і ширше — ризики для безпеки транспарентних суспільств, незахищеності і деформацій як публічних, так і приватних територій, а також інспірування неоднозначного сприйняття громадянських актів. Активність владних інстанцій з відстежування та регулювання таких ризиків, що спрямована на пошуки актуальних рішень або використовує таке завдання як привід упорядкувати й тримати під контролем публічну сферу, навряд чи приносить суттєві ефекти.

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Методологічні засади емпіричного дослідження екоатрибутивних практик

У дослідженні екологічних орієнтацій громадської думки слід враховувати, що у статусно-ієрархічній структурі соціальних цінностей екологічні цінності посідають далеко не першорядне місце. Це перешкоджає екологізації масових соціальних практик та участі пересічних громадян у процесі інституціоналізації екологічних інтересів. Поряд із тим екологічні проблеми, передусім екологічні умови проживання, викликають достатньо негативну емоційну оцінку з боку більшості населення різних країн, що об’єктивно привертає суспільну увагу до необхідності розв’язання проблем, які безпосередньо стосуються екологічної безпеки проживання людини.

Виникає необхідність з’ясування механізму впливу цієї суперечливої комбінації на рівень легітимності процесу інституціоналізації екологічних інтересів. У цьому зв’язку постає потреба в побудові типологізації масових екологічних атитюдів, яка б враховувала взаємовплив когнітивного та афективного компонентів і вплив кожного з них на характер екоатрибутивних патернів поведінки.

Вивчення екологічних орієнтирів громадської думки дає змогу виокремити чотири ключові виміри, за якими розрізняються атитюди та загалом визначається природа (сутність) екологічної стурбованості серед різних соціальних груп.

Стурбованість впливом екологічного чинника на здоров’я. Рівень стурбованості вимірюється в діапазоні вербальних оцінок від “значною мірою” до “зовсім не впливають”, із проміжними позиціями “достатньою мірою” та “незначною мірою”. Це дає змогу виявити тих респондентів, які значною мірою переймаються впливом екологічних негараздів на їхнє власне здоров’я та/або здоров’я наступних генерацій. Проведені дослідження свідчать, що респонденти з високим рівнем стурбованості впливом екологічного чинника на здоров’я також значною мірою стурбовані екологічними проблемами загалом та схильні до проєкологічних патернів поведінки.

Глобальна versus локальна стурбованість. Масштаб екологічної стурбованості — від місцевого до глобального. Стурбованість екологічними проблемами декларується або локально (на рівні свого населеного пункту чи країни), або глобально (якщо індивіди розглядають людський весвіт як

компонент екосистеми, коли події в одній частині світу можуть викликати ефект в іншій частині). Це другий за вагомістю чинник диференціації стурбованості щодо довкілля. Емпіричне вимірювання здійснюється на підставі відповідей на пряме запитання щодо впливу забруднення природного довкілля на місцеве населення, мешканців країни, на світову спільноту або однаковою мірою на всіх.

Природне довкілля та економіка. Напряма, за яким люди розглядають взаємодію між екологією та економікою, є іншим важливим предиктором екологічних атитюдів та рівня активності. Ті, хто вважає, що захист довкілля є важливішим, ніж економічне зростання, демонструють більший екологічний активізм. Вони також тяжіють до розгляду зв'язку між екологією та економікою як обопільної вигоди. Інші вбачають у співвідношенні екології з економікою розбіжності (одна виграє, інша програє) і тяжіють до переконання, що економіка має пріоритет; отже, їхній екологічний активізм гальмується, навіть тоді, коли їм властива екологічна стурбованість.

Оцінка діяльності інститутів в екологічній сфері. Деякі соціологи схиляються до думки, що громадськість вважає екологію “інституціональною проблемою”, яку викликає один інститут — індустрія (суспільне виробництво), а має розв'язувати інший інститут — уряд, без особливої участі населення країни. Тобто слід говорити про громадянську відповідальність.

Особливість екологічних проблем полягає також у тому, що значна частина “провини” за забруднення довкілля може бути адресована досить обмеженій кількості відповідальних суб'єктів. Захисники довкілля, таким чином, можуть спрямовувати свою активність проти цієї доволі обмеженої групи суб'єктів відповідальності, не ризикуючи викликати негативну реакцію з боку більшості громадян.

Враховуючи важливість двох моделей поведінки — гіпотетичної, включно з артикуляцією своєї готовності піти на поступки заради збереження довкілля, та власне реальної поведінки, для соціологічного вимірювання особистої готовності діяти для покращення стану природного середовища в емпіричних дослідженнях екоатрибутивних практик доцільно використовувати чотири варіанти відповіді. Перший — “ні, не готовий”, другий — “не впевнений, можливо”, третій — “готовий, але не доводилось це робити” і четвертий — “готовий і вже роблю це”.

При цьому на окрему увагу заслуговує вивчення зовнішніх соціальних чинників (або соціального контексту), що по-різному мотивують екологічні патерни поведінки. Зокрема, це може бути соціальний примус у вигляді жорсткого законодавчого зобов'язання охорони довкілля або самостійне і добровільне волевиявлення громадян щодо охорони природи. Тут також варто враховувати зв'язок між фінансовою вартістю поступок заради збереження довкілля та екологічно дружньою поведінкою.

Усі екоатрибутивні практики зазвичай поділяються на: повсякденні опосередковані — ресурсощадні патерни поведінки (економія споживання води, електроенергії); неповсякденні опосередковані — проекологічні патерни купівельних орієнтацій; неповсякденні безпосередні — фінансова

підтримка природоохоронних заходів, різні форми соціальної активності екологічного змісту.

За результатами проведених соціологічних досліджень до категорії найпоширеніших екологічних практик відносять ресурсоощадні патерни поведінки: економне споживання електроенергії та води. Оразу варто зауважити, що поширеність таких практик насамперед зводиться до усвідомлення скорочення фінансових витрат і меншою мірою залежить від рівня власної екологічної свідомості та розуміння необхідності бережливого ставлення до природних ресурсів.

ТЕТЯНА ЛЮБИВА,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Соціологічний портрет членів громадських організацій

Одним із важливих дослідницьких питань є визначення того, хто є ті люди, які є членами громадських організацій і, відповідно, рушійною силою громадянського суспільства. Щоб відповісти на це питання, необхідно звернутися до емпіричних даних і надати визначення поняття “члени громадських організацій”. Ми використовуємо дані багаторічного всеукраїнського дослідження Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство” і використовуємо як критерій розрізнення “членів” і “не-членів” запитання про належність до громадських або політичних організацій, об’єднань чи рухів (клуб за інтересами, політична організація, суспільно-політичний рух, екологічний рух, громадська організація, фонд, асоціація, нетрадиційна профспілка, творча спілка, спортивний клуб, товариство, професійне об’єднання, студентське товариство, молодіжна організація, релігійна організація, церковна громада, об’єднання фермерів або інша не зазначена у переліку організація/об’єднання/рух). В аналізі групу респондентів, що є членами принаймні однієї із зазначених вище організацій, об’єднань чи рухів, називатимемо “членами ГО”, а групу тих, хто не є членами жодної, називатимемо “не-членами ГО”. Результати аналізу базуються на даних 2018 року (окрім моментів, де зазначені порівняння між роками), а відмінності між групами — на статистичній відмінності відсотків та середніх.

У 2018 році 16,9% респондентів були членами ГО (із них 2,8% — двох або більше організацій). Це значення є досить сталим за період спостережень моніторингу, за винятком деяких знижень до 13–14% у 2012–2014 роках.

Найчастіше згадуваними організаціями є “Спортивний клуб, товариство”, “Клуб за інтересами” та “Релігійна організація”. У 2018 році порівняно із 2016-м менше респондентів повідомили, що належать до релігійних організацій та церковних громад (2,9% на відміну від 4,6% у 2016 році), а також до професійних об’єднань (1,7% на відміну від 2,8% у 2016 році).

Аналізувати соціологічний портрет членів ГО доцільно як за демографічними характеристиками, так і за їхніми поглядами.

Демографічний портрет членів громадських організацій

Спостерігається більша представленість членів ГО порівняно з не-членами на Сході країни, натомість нечленів — на Заході й на Донбасі. Цікавими є регіональні зміни. Адже у 2014 році про членство в організаціях більше повідомляли на Заході та в Києві, а у 2016 році — на Заході. Київ і Захід переважно відрізнялися впродовж періоду спостережень як регіони, де була порівняно більшою частка членів ГО.

Якщо аналізувати в розрізі регіонів, то найменше членів ГО на Донбасі, а дещо більше — у Центрі та на Сході. Зокрема, у 2016 році на Заході було значимо більше членів ГО, ніж на Сході.

Більша частка членів ГО у зіставленні з нечленами мають повну вищу освіту та оплачувану роботу; могли б віднести себе до середнього класу; визнають себе нерелігійними. За статтю, середнім віком, мовою, національністю відмінностей не спостерігається.

Відмінності у поглядах

Серед членів ГО більший відсоток тих, хто цікавиться політикою і має ту чи іншу визначену політичну орієнтацію (тобто визнає одну із політичних течій як найближчу для себе). Також серед них більше задоволених тим, як розвивається демократія в Україні (22,0% на відміну від 16,6% серед нечленів).

Для групи членів ГО характерний більший рівень інституціональної довіри, зокрема: до президента (14,1%), Верховної Ради (9,5%), уряду (10,2%), судів (12,9%), прокуратури (16,8%). Натомість для нечленів ці показники становлять 6,5%, 3,8%, 5,4%, 6,0% і 6,3% відповідно.

Серед нечленів більш негативним є ставлення до вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Водночас серед членів ГО більшою порівняно з нечленами є частка тих, хто поділяє традиції, цінності та норми поведінки громадян Західної Європи. Стосовно ідентичності — серед членів ГО більше тих, хто вважає себе представником свого етносу/нації або громадянином світу, натомість менше “громадян колишнього СРСР”.

Не дивно, що члени ГО є більш активними і схильні брати на себе більшу відповідальність. Вони частіше ладні щось зробити, якщо уряд України чи місцева влада ухвалюватимуть рішення, що утискають їхні законні права та інтереси, а також більш схильні брати участь у мітингах, демонстраціях протесту; вони частіше визнають і те, що несуть особисту відповідальність за стан справ загалом в Україні.

Члени ГО є більш задоволеними власним становищем у суспільстві та своїм життям. Їм притаманні більш позитивні почуття, пов’язані з майбутнім України. Для них частіше властивий оптимізм (26,6%), інтерес до навколишніх подій (23,4%), упевненість в собі (14,8%), якщо порівнювати з не-членами (18,8%, 13,5%, 10,8% відповідно). Водночас серед членів ГО вищою є частка тих, хто замислюється про те, щоб виїхати з населеного пункту, де вони наразі проживають.

Якщо підсумовувати, то можна відзначити, що група членів ГО в Україні залишається кількісно сталою та має властиві їй характеристики у зіставленні із 2016 роком. Головними відмінностями, які слід зазначити, є зростання частки членів ГО на Донбасі, а також зменшення частки тих, хто належить до релігійних організацій і професійних об’єднань.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Установки на громадську активність та інші компоненти політичної свідомості в різних електоральних групах напередодні другого туру виборів Президента України у 2019 році

Політична свідомість розглядається як “стійкі політичні орієнтації, установки, переконання”.

Запропоновані далі висновки базуються на результатах опитування, що було проведено в рамках наукового проекту “Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів”.

1. З огляду на компоненти політичної свідомості слід перш за все вказати на показники *авторитаризму*, оскільки саме вони є найбільш схожими у групах з різним електоральним вибором. В обох групах покладають значні надії на сильного лідера. Але, незважаючи на те, що наші результати вказують на завдання, які, на думку респондентів, сильний лідер повинен виконувати, це нічого не каже власне про образ бажаного лідера. Як В.Зеленський, так і П.Порошенко відштовхувалися від власного образу сильного президента.

Ураховуючи стратегії презентації, що були використані кандидатами, я дійшов висновку про вторинність образу сильного лідера, адекватність якого оцінювалася виборцями в контексті більш актуальної для україн-

ського суспільства проблеми — незадовільного стану демократичних інститутів.

2. Що стосується *оцінки демократії* в Україні, двома основними групами є респонденти з позитивним та негативним ставленням. Наповненість цих груп сягає відповідно 16% та 71%.

Показовим є те, що електорат В.Зеленського становить абсолютну більшість саме у групі, що негативно оцінює демократію в Україні. Я пов’язую це з бажанням більшої частини виборців “перезавантажити” нашу демократичну систему з тим, щоб вона стала системою інститутів з прозорими функціями, а не інструментом досягнення переваг в руках тих, хто отримав владу.

Логічним у цьому контексті є порівняно менша електоральна підтримка В.Зеленського в тих групах, які оцінюють демократію позитивно. У цій групі кількість електорату обох кандидатів є майже однаковою. Таку особливість можна пояснити по-різному. По-перше, позитивна оцінка конвертується у підвищення імовірності підтримки чинного на той момент президента. По-друге, частина симпатиків П.Порошенка можуть позитивно оцінювати демократію в нашій країні задля уникнення когнітивного дисонансу між своїм електоральним вибором і дійсними здобутками П.Порошенка, які визначають його роль у розбудові української демократії (звісно, не обов’язково позитивну).

3. Для передвиборчого періоду у 2018 році було характерним значне посилення *установок на громадську активність*. Перед другим туром виборів Президента України кількість респондентів з установками на громадську активність виросла ще більше — з 35% у листопаді 2018-го до 44% у квітні 2019-го. Отже, ця президентська кампанія суттєво активізувала українське населення як на рівні свідомості, так і на рівні поведінкової активності. Про останнє свідчить підвищення явки порівняно з виборами 2015 року (особливо з огляду на факт масової трудової міграції). У цьому контексті серед виборців П.Порошенка переважають респонденти з установками на громадську активність, тоді як серед електорату В.Зеленського кількість осіб з установками на активність та пасивність є майже однаковою.

Загальне посилення установок на громадську активність пов’язане з передвиборчою боротьбою, новими очікуваннями, з одного боку, та бажанням захистити здобутки — з іншого. На підставі наших даних не можна однозначно сказати, чому відносна кількість активних виборців більша саме серед електорату П.Порошенка. Ми припускаємо, що це пояснюється певними особливостями цього електорату. Так, це значно менша група, що характеризується широкою підтримкою тих проектів, із презентацією яких П.Порошенко пішов на вибори, — “армія, мова та віра”. Така узгодженість між електоральними перевагами та ключовими напрямками агітації, підсилена почуттям страху (або небажанням втратити здобуті цінності), забезпечила максимальну мобілізацію виборців. Водночас головною єдиною характеристикою електорату В.Зеленського став антирейтинг П.Порошенка. За іншими показниками електорат В.Зеленського є досить фрагментованим, що зробило недоцільним конкретизувати передвиборчі гасла. А це, своєю

чергою, залишило менше можливостей для максимальної мобілізації всіх електоральних груп.

4. З погляду *геополітичних орієнтацій* виборців стосовно Європейського Союзу, В.Зеленський фактично “сів на електоральний шпагат”, поєднавши як симпатиків західного вектора, так і його противників. Що ж стосується виборців П.Порошенка, то три чверті з них мають або позитивні, або нейтральні геополітичні орієнтації щодо Європейського Союзу. У випадку геополітичних орієнтацій щодо Російської Федерації абсолютна більшість виборців обох кандидатів демонструють негативне ставлення до східного вектора співпраці. Однак серед виборців В.Зеленського порівняно багато й тих, хто має позитивні або нейтральні геополітичні орієнтації щодо Російської Федерації, тоді як серед електорату П.Порошенка таких дуже мало.

5. Беручи до уваги *соціальне самопочуття* респондентів, вочевиднюється зв'язок між оцінкою ефективності соціальних інститутів і електоральним вибором. Саме респонденти з низьким соціальним самопочуттям забезпечують найбільший внесок до електоральної підтримки В.Зеленського, а саме 46% усієї вибірки. Натомість лише п'яту частину від усієї вибірки (16%) становлять особи з низьким соціальним самопочуттям, котрі віддали свій голос за П.Порошенка.

Тепер оцінімо результати дослідження під кутом зору регіональних особливостей.

6. *Західний регіон* цікавий тим, що різні показники політичної свідомості виборців обох кандидатів є досить схожими між собою. Умовно можна говорити про певні відмінності в оцінці демократії в Україні, геополітичних орієнтаціях щодо Європейського Союзу та показниках соціального самопочуття. Але всі вони не є принциповими. Враховуючи це, значна підтримка В.Зеленського і на Заході України свідчить, на мою думку, про втрату підтримки П.Порошенка у цьому регіоні, попри те, що його передвиборчі гасла є найбільш адекватними саме для даного електорального сегмента.

7. У *Центрі* та на *Південному Сході* України виборці П.Порошенка більше зорієнтовані на громадську активність, більш позитивно ставляться до співпраці з Європейським Союзом та більш негативно — до співпраці з Російською Федерацією. Також у центральному регіоні такі виборці мають краще соціальне самопочуття. Успішна комунікація П.Порошенка з цією групою дала йому змогу сформувати досить віддану та глибоко залучену до політичної боротьби електоральну групу. Можливою метою цієї стратегії була не так перемога у президентських виборах, шанси на яку були у минулого президента низькими, як завчасне “цементування” свого електорату для парламентських виборів.

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Громадянське суспільство і популізм

Однією з фундаментальних методологічних проблем дослідження громадянського суспільства є питання про співвідношення його характеристик із популізмом. Ці феномени мають складну структуру, вони багатоаспектні, їх пояснюють і розуміють по-різному, щодо кожного з них існує чимало визначень, але кожен з них трактується в термінах соціального руху або як мінімум його структурного елементу.

Виникає багато питань: чи є популістський соціальний рух елементом громадянського суспільства чи протистоїть йому? Що являє собою популізм — загрозу громадянському суспільству чи його деструктивну складову? Наскільки деструктивним є той чи той популістський рух? І т. ін.

Варіанти відповідей на ці питання також суперечливі навіть у рамках того чи іншого конкретного дослідження. Вони залежать і від реальних обставин, і від суб’єктивної позиції автора, включно з його ідеологічними і політичними орієнтаціями. До реалій же можна віднести соціально-класову структуру суспільства, його рівень розвитку, геополітичний і геоісторичний вимір і розташування в соціальному просторі, соціально-політичну структуру тощо. Крім того, відповіді залежать від характеру, рівня та якості мобілізації, організації, легітимації, легалізації, інституціоналізації громадянського суспільства; те саме стосується і феномену популізму.

Одна із головних функцій громадянського суспільства — контролювати державу, точніше дії її органів та інститутів, а також влади загалом. Громадянське суспільство ставить перед собою завдання коригувати поведінку держави в можливих і нормативних рамках, існуючи при цьому автономно і не зливаючись з нею, не трансформуючись в її органи. Така позиція громадянського суспільства дає підстави деяким його дослідникам говорити, що воно протистоїть державі та владі. Однак постає питання: якщо “проти стоїть”, то в якому сенсі і як? Слід зазначити, що громадянське суспільство є структурним елементом демократії, “генетично” пов’язане з нею. З іншого боку, громадянське суспільство є елементом структури суспільства загалом. Існуючи в рамках держави, воно мусить взаємно співіснувати і взаємодіяти з нею. У цьому плані, як відзначає низка дослідників, є ширша проблема, що охоплює вказані вище, — проблема поділу суспільства і держави, їх розмежування, конфлікту між ними, особливо гострого в перехідних країнах, у країнах, що розвиваються та модернізуються. Ця проблема (суспіль-

ство — держава) набуває різних форм, зокрема протистояння демократії і держави, таких дилем, як “громадянин — підданий”, “громадянське суспільство — правова держава” тощо. Як стверджують, остання дилема конкретизується в тому, що для створення на місці старого суспільства нового (зокрема й нового громадянського суспільства) держава має зруйнувати старе право, гарантом якого вона була. Інакше кажучи, держава, якщо вона має намір здійснити соціальні зміни та проводити реформи, змушена порушувати право й буцімто перестати бути правовою. Шляхи розв’язання цієї дилеми пропонувалися різні: шлях примирення суспільства (громадянського суспільства) і держави (правової держави); їхній синтез; встановлення рівноваги або досягнення консенсусу тощо. Зокрема, йдеться про специфічне розуміння розв’язання цієї проблеми Максом Вебером, з точки зору якого необхідне встановлення плебісцитарної республіки, а крім того — всенародне обрання президента, котрий унаслідок особистої харизми зможе протистояти бюрократії та консервативним групам у суспільстві. Тобто необхідна відмова від парламентської республіки, котра не є ідеальною системою, абсолютним засобом розв’язання проблем перехідного періоду; до того ж сам парламент зовсім не тотожний демократії. Сенс такого підходу полягає в перетворенні харизматичного лідера на незалежну від парламенту силу, здатну в конфліктних ситуаціях апелювати безпосередньо до народу через голову парламенту і вищої адміністрації, стаючи верховним арбітром.

Популізм передбачає близьке, але дещо відмінне розв’язання зазначених проблем. При цьому слід зазначити, що деякі його дослідники вказують на те, що популізм пов’язаний з авторитаризмом. У популістських рухах викристалізуються харизматичні лідери. Потрібно наголосити сприйняття популізму як свого роду протесту і взагалі як нової форми сучасного соціального конфлікту, що має за мету зміну наявного старого суспільства й усунення від влади застарілої політичної еліти, особливо вже традиційних політичних партій, а також, зокрема, двопартійної політичної системи. Популісти в багатьох розвинених країнах Заходу претендують на роль “третьої партії”, “третьої сили”, а в менш розвинених і країнах, що розвиваються, у країнах, що переживають перехідний період, шукають “третій шлях”.

У ширшому плані популізм не просто проти старого політичного істеблішменту і його приватних або корпоративних інтересів, а проти цінностей старого суспільства, включно з демократією і громадянським суспільством. Останнє загалом не є противником наявного суспільства, влади, держави і чинного Вестфальського світопорядку. Громадянське суспільство співпрацює з ними, контролює і коригує їхні функції та поведінку загалом. Натомість популізм, який є специфічним проявом громадянського суспільства, використовує інструменти демократії, наприклад вибори, протистоїть демократії та її цінностям, включно із громадянським суспільством.

Модератор круглого столу ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Отримано 02.07.2019